

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 347.962(477)«8/11»(091)

Кравчук В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСНОВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF BASES OF LEGAL STATUS OF JUDGES ON UKRAINIAN TERRITORIES IN COMPOSITION OF RUSSIAN EMPIRE (END XVIII – BEG. XX OF CENTURIES)

У статті проведено історико-правовий аналіз становлення основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.ст.). З'ясовано, як у процесі реформування російського законодавства змінювалися окремі елементи правового статусу суддів.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова система.

В статье произведен историко-правовой анализ становления основ правового статуса судей на украинских землях в составе Российской империи (кон. XVIII – нач. XX вв.). Установлено, как в процессе реформирования российского законодательства менялись отдельные элементы правового статуса судей.

Ключевые слова: правовой статус, правовой статус судьи, правосудие, судья, судебная система.

In the article is conducted the historical-legal analysis of becoming of bases of legal status of judges on Ukrainian territories in composition the Russian empire (end XVIII – beg. XX of centuries). The separate elements of legal status of judges changed during reformation of the Russian legislation.

Key words: legal status, legal status of judge, justice, judge, judicial system.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Сьогодні перед юридичною наукою постають нові виклики та завдання, зумовлені складним перебігом політико-правових процесів в Україні. Цьому сприяє і продовження конституційної реформи, яка сформувала нову мету сучасного конституційного процесу та модернізувала вектори конституційних змін у сфері правосуддя.

Обґрунтування такої категорії конституційного права, як конституційно-правовий статус суддів, виявлення його складових елементів, з'ясування змісту правосуб'єктності суддів, дослідження нормативних та організаційно-правових заходів зміцнення статусу суддів, вирішення існуючих проблемних питань, пов'язаних із застосуванням до суддів заходів юридичної відповідальності, а також вивчення зарубіжного досвіду з конституційних основ правового статусу суддів потребує відповідного історико-правового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Окремі історичні періоди функціонування судової влади та суду України розглядали такі вітчизняні та зарубіжні дореволюційні дослідники, як М. Аркас, В. Винниченко, С. Вікторський, М. Владимирський-Буданов, Д. Дорошенко, Г. Джаншиєв, М. Дювернуа, В. Гессен, І. Грозовський, М. Грушевський, Л. Зайцев, О. Кістяківський, А. Коні, М. Костома-

ров, І. Крип'якевич, К. Кротович, А. Лазаревський, А. Левицький, Д. Міллер, М. Муравйов, Н. Полонська-Василенко, М. Слабченко, В. Случевський, О. Субтельний, Д. Тальберг, І. Фойницький, І. Черкаський, М. Чубатий, Д. Яворницький та ін.

Над вивченням проблем, пов'язаних з дослідженням статусу суддів у рамках історії держави та права, працювали та продовжують працювати такі вітчизняні вчені, як В. Батрименко, І. Безклубий, І. Бойко, В. Гончаренко, Т. Гошко, А. Долженко, В. Іванов, С. Ковальова, О. Копиленко, В. Кульчицький, Ф. Леонтович, О. Мироненко, П. Музиченко, В. Прилуцький, А. Рогожин, О. Румянцев, М. Страхов, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, В. Чехович, О. Шевченко та ін.

Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується представлена стаття. Відсутність у правовій доктрині загальноновизнаної періодизації дослідження конституційних основ правового статусу суддів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Основною метою цієї статті є дослідження на основі історичного аналізу та узагальнення нормативно-правових актів окресленого періоду, які закріплювали конституційні основи правового статусу суддів. У межах історико-правового дослідження судоустрою та статусу суддів відсутній аналіз безпосередньо конституційних основ правового статусу суддів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Період з кінця XVIII до початку XX ст. на українських землях, які в цей час входили до складу Російської імперії, позначився становленням та розвитком правового статусу судді під впливом російського імперського законодавства. У результаті судової реформи 1760–1763 рр. відбулося відмежування судових функцій від адміністративних та формування нової системи загальних судів – земських, гродських та підкоморських. Зокрема, в Універсалі гетьмана Розумовського від 19 листопада 1763 р. про відновлення земських і гродських судів метою реформи визначалося упорядкування українських судових місць, щоб кожній скривдженій особі забезпечити правосуддя [1, с. 351]. Універсал заборонив судам розглядати справи, які не належать до їхньої юрисдикції.

На українських землях, що ввійшли до складу Російської імперії після Переяславської ради 1654 р., до 1782 р. існувала особлива судова система, на чолі якої стояв гетьман, а генеральний суддя допомагав йому в здійсненні правосуддя; справи вирішувалися як гетьманом, так і полковниками та полковими старшинами, за винятком зовсім незначних, за вирішення яких відповідали сотники. Рішення гетьмана та генерального судді оскаржували в Малоросійської колегії, що підпорядковувалась безпосередньо Сенату [2, с. 120–121].

До суддів, які обирались у губернські суди, висувались відповідні вимоги. Вони, зокрема, були викладені в доповіді В. Новікова, підготовленій у 1786 р. до зборів дворянства, приурочених обранню суддів. Так, від дворян губернії залежало обрання «в судді осіб достойніших і здібних за своїми знаннями та досвідом» [3, с. 13]. Бочкарьов В. відзначав, що «на судові посади переважно потрапляли представники дрібнопомісного дворянства», а оскільки «освітнього цензу для суддів закон не встановлював», то кожен дворянин або купець «міг бути обраний на будь-яку посаду в місцевих судових установах»; «в судах першої інстанції неписьменні або малограмотні становили більшість», така ситуація сприяла й «поголовному хабарництву, в якому винні були рішуче всі» у судах [4, с. 212–213]. Вортман Р. вказував, що судьями, як правило, ставали дворяни. Не маючи суддівського досвіду, а також інтересу до правосуддя, вони мало займалися справами, залишаючи фактичне виконання своїх функцій армії дрібних чиновників, для яких суддівство було професією. Тому правова адміністрація була розколота: з одного боку, судді, наділені владою та відповідальністю, з іншого – чиновники, що володіють професійними знаннями та досвідом. Ці соціальні та внутрішньовідомчі бар'єри долалися, як відзначає автор, загальним та постійним порушенням законності [2, с. 172].

У контексті дослідження основ правового статусу суддів та його окремих елементів, особливий науковий інтерес становить книга Ф.-Г. Дільтея «Дослідження юридичне про приналежне для суду

місце, про судову владу, про посаду суддівську, про чолобитну й доказ судовий» 1779 р. [5], в якій, описуючи функції та обов'язки суддів, автор не обмежувався лише викладом норм законодавства, але й намагався показати також високе соціальне призначення цієї професії. Зокрема, у третій главі, присвяченій суддівській посаді, особлива увага приділяється дослідженню «видатніших доброго судді якостей», серед таких виділяється справедливість і правосудність. «Добрий суддя, який є або сам государ, намісник на землі Божій, або від государя заснований, – писав Дільтей, – повинен ясно та детально знати всі закони, або принаймні ті, що особливо стосуються свого суду...; він повинен бути проникливим для дослідження найбільшої точності справи, до якої він закони застосовувати зобов'язаний, адже часто від найменшої обставини вся справа перемінюється» [5].

Характеризуючи образ доброго судді, Дільтей зосереджує основну увагу на трьох базових якостях. По-перше, добрий суддя повинен бути сліпим у розсуджуванні судимих осіб, адже в суді ніякого упередження мати не потрібно. Однак разом з цим він повинен бути й стооким, якщо має постійне бажання кожному віддавати своє право. По-друге, добрий суддя повинен бути глухим, щоб не чути ніяких прохань за чолобитника чи за відповідача, адже він за посадою своєю зобов'язаний спостерігати правосуддя. Однак, ставши глухим до цих прохань, повинен мати і вуха, розкриті однаково для обох сторін, оскільки в юриспруденції прийняте правило вислухати й іншу сторону. По-третє, добрий суддя повинен бути німим, аби що в судах твориться, не розголошував у народ і не подавав тим самим приводів для безкінечної тяганини, що є згубними для обох сторін; повинен бути німим, аби не розповідав сторонам нічого, крім того, що стосується законів, оскільки знати йому потрібно, що він суддя, а не адвокат [5].

Воропанов В. А. вказував на тогочасний порядок формування суддівських колегій шляхом визначення більшої частини кандидатів становими зборами. В окремих губерніях з нерозвиненим помісним землеволодінням і відсутністю дворянських органів відбір кандидатів у судді здійснювала губернська адміністрація [6, с. 63].

Наступний етап еволюції правового статусу суддів пов'язано із створенням у 1802 р. і міністерської системи, в якій особливе місце займало міністерство юстиції, головним завданням якого був нагляд за судовими органами. Так, у одному із своїх рескриптів міністру юстиції Д. Трошинському від 5 серпня 1816 р. імператор Олександр I вказував: «...доручаю вам посилити нагляд, щоб справи як в Правлячому Сенаті, так і у всіх підлеглих йому місцях, мали успішний перебіг, щоб закони й укази повсюдно виконувались незмінно, <...> щоб право суддів не було затьмарене ні упередженістю до осіб, ні мерзотним хабарництвом, противним Богу і мені огидним, і щоб викриті в цьому мерзотному пороці <...> переслідувались з усією суворістю законів» [7].

Важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки в цей період відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847 рр.), один із членів якого – Георгій Андрузький, розробив «Начерки Конституції Республіки», в яких окрема норма була приділена статусу суду та суддів. Так, у начерках передбачалось утворення словесного суду, до якого входили судді (депутати від палат), депутати від думи та духовна рада. Крім того, передбачалась «...пенсія судді за 30 років...» [8, с. 54–64]. Цю норму можна вважати першою спробою конституційного закріплення статусу суддів у тогочасній Українській державі.

Такі неоднозначні підходи до визначення ролі та місця суддів у тогочасній судовій системі та різнопланове бачення процедури обрання та призначення суддів, як у нормативно-правових актах, так і у наукових працях вчених того часу, зумовили початок пошуку більш раціональних підходів щодо унормування правового статусу суддів та їх окремих елементів. Першим кроком до цього стала розробка у 1861-1862 рр. спеціально утвореною комісією [9, с. 94] «Основних положень змін судової частини в Росії» [10], відповідно до яких дільничні та почесні мирові судді мали обиратися усіма станами на трирічний термін та затверджуватися першим департаментом сенату [10, ст. 13], а члени окружних судів, судових палат та сенатори призначалися Імператором [10, ст. ст. 23, 39, 46].

В період розробки та прийняття «Основних положень змін судової частини в Росії» виникла дискусія щодо підходів до призначення суддів, що детально розкривається в книзі «Судові статuti 20 листопада 1864 р. з викладенням міркувань, на яких вони засновані» [11]. Розробники «Основних положень» виходили з того, що мирові судді, які найбільш наближені до населення, мають обиратися населенням, а всі інші судді – призначатися Імператором на підставі пропозиції міністра юстиції. Їх опоненти дотримувалися іншої точки зору, відповідно до якої всі судді, окрім членів сенату (сенаторів), повинні обиратися, але тільки на основі цензового підходу.

Ці контраверсійні концептуальні підходи, звичайно із урахуванням структури побудови сучасної судової системи України, не втратили актуальності й донині, тому пропонуємо на них зупинитись детальніше.

Прихильники порядку призначення всіх суддів на основі виборів доводили переваги цієї системи на підставі теоретичної, практичної та історичної точок зору.

Виходячи з теоретичної позиції, суд може досягнути свого справжнього призначення лише у випадку, коли він користується довірою в державі, яка необхідна для загального спокою. Вона не може бути досягнута, якщо формування складу суду буде належати виключно до відома адміністративної влади без будь-якої участі в цьому процесі населення.

Для пересічних громадян та суспільства в цілому закон має виражати зрозумілу думку для всіх та

кожного. Точка зору, що будь-хто має право обирати собі місцевого керівника, суддю та інших посадових осіб, є більш доступною, ніж та, що людина прислана здалеку, яка не знає ні місцевих умов, ні звичаїв, може бути гарним адміністратором чи справедливим суддею.

З практичної точки зору вибори посадових осіб місцевими жителями є найкращим засобом, яким уряд може скористатися для обрання своїх органів та представників. Усі та всюди скаржаться на недостатність людей: виборне право є одним із дієвих способів ліквідувати цей недолік. Місцеве населення краще знає своїх сусідів, ніж керівники, які проживають у віддалених центрах та через це поставлені в таке становище, яке є перепоною для того, щоб знати людей та зробити правильний вибір. Зазначалося, що в такій величезній державі неможливо одній посадовій особі призначати усіх членів окружних судів та судових палат. Для цього буде потрібно делегувати повноваження від міністра юстиції головам судових палат, що применшить значення суддів, які в очах народу повинні призначатися верховною державною владою. Голова судової палати, хоча й знаходиться ближче до місцевого населення, не буде спроможним призначати суддів в усіх окружних судах; а чим нижче передається право призначення суддів, тим більше втрачається їх значення. У таких випадках вибір кандидатів нерідко засновувався б не стільки на досягненні головної мети – обрання достойних людей, скільки на сваволі, яка керується зовсім іншими мотивами та призводить до вельми невтішних наслідків [11, с. 14–15].

Після викладення цих двох точок зору (теоретичної та практичної) прихильники виборної системи робили висновки, що:

1) уряду, точніше особі (-ам) уповноваженій (-им) від нього, в будь-якому випадку важче знайти гідних людей на усі посади, надані до їх призначення, ніж обивателям кожної місцевості для свого округу;

2) уповноважені владою особи при призначенні службових осіб рівною мірою можуть помилитися, як і місцеві жителі, але помилка виборців впаде на них самих, а помилка уряду – на саму владу, що значно послабить загальну довіру до неї.

З історичної точки зору під час дискусії робилися посилання на те, що указом від 15 березня 1801 р., двома маніфестами від 2 квітня 1801 р. та маніфестом від 6 грудня 1831 р. усі судді, в тому числі голови судових палат, призначалися на підставі виборів. Відповідно до вказаних актів, доводилося, що виборне право, як і будь-яке інше, не може бути скасоване [11, с. 16].

Крім переваг, прихильники виборної системи призначення усіх посадових осіб суддівського відомства вбачали в цій системі й певні недоліки, зокрема: наявність станових привілеїв та строковість виборної служби, яка тягне за собою залежність суддів від виборців, що є несумісним із суддівською гідністю. Цей недолік, на їх думку, можливо було усунути скасуванням строкової служби на підставі виборів: щоб обрані особи, так само як і ті, що

призначені урядом, не змінювалися після закінчення певного часу, а продовжували проходити суддівську кар'єру та мали б право на заняття вищих посад по суддівському відомству.

Вони підкреслювали недосконалість строкової служби. По-перше, обрані на певний термін судді відчувають вдячність до виборців та бажають забезпечити своє обрання на наступний період, тому намагаються уникати жорстких та непопулярних рішень; по-друге, тимчасові судді не можуть набути достатнього досвіду для належного відправлення правосуддя; по-третє, щоб підготувати себе до заняття суддівської посади потрібна тривала та наполеглива праця з вивчення права, якщо ж кандидат на таку посаду знає, що суддівська кар'єра є нетривкою, то він не буде витрачати стільки зусиль на заняття посади по суддівському відомству.

На підставі викладених міркувань прихильники діючої системи пропонували прийняти наступні принципи для реформування судової системи: 1) мирові судді, а також судді окружних судів та судових палат призначаються на підставі виборів, в яких беруть участь усі стани; 2) для участі у виборах виборець має володіти в окрузі не менш, як 300 десятинами землі (встановлювався майновий ценз); 3) кожному стану мало надавалося право обирати осіб, які належали до інших станів; 4) члени усіх судових місць та особи, що знаходилися при судових місцях [10]: прокурори, секретарі, судові пристави та нотаріуси – мали призначатися урядом [11, с. 18].

«Незважаючи на те, що вищевикладені аргументи здаються обґрунтованими, запропоновані принципи не можуть бути прийняті», – зазначали члени комісії. Якщо судді будуть обиратися один раз на все життя, а не на певний строк, – то така зміна виборчого права повністю нівелює його. Виборча система, на їх думку, має значення за умови, що обрані особи залишаються на посадах доти, поки користуються довірою суспільства; щоб вибори проводилися на певний строк, по сплину якого виборці б мали змогу змінити осіб, які не виправдали їх довіри, та призначити інших [11, с. 20].

Виборче право не закріпилося в тогочасному судоустрої країн Західної Європи, де вже тоді існували думки про неможливість поєднати виборчу систему з принципом незмінюваності суддів, який забезпечує, що посади по судовому відомству займають достойні особи та гарантує самостійність суддів [11, с. 21].

Укладачі статутів зазначали: «важко погодитися з думкою, що суспільство має більше можливості для обрання гідних суддів, ніж уряд. Так як планується об'єднати декілька повітів в один округ, та декілька губерній в одну область, проведення загальних виборів по округам та областям буде заплутаною та складною справою».

Вони підсумовували, що вибори не можуть відбуватися на кожну вакансію, що відкривається в судовій частині, а мають проводитися в певні, встановлені законом строки.

При виборній системі моральна відповідальність за вибір недостойних суддів падає на всіх виборців та розподіляється так, що стає мізерною – кожний виборець перекладає свою провину на інших. У зв'язку з цим можна дійти висновку, зазначали автори «Основних положень», що виборча система надає не більше, а менше засобів для обрання осіб, достойних звання судді.

Що ж до історичних підстав, зазначали вони, то «ніякі установи не можуть бути незмінними на вічні часи, оскільки в самому їх призначенні задовольняти сучасні вимоги держави, полягає належна підстава до їх зміни відповідно до виникаючих нових умов та суспільних процесів» [11, с. 21].

Врешті-решт законодавці, Державна рада та Імператор, підтримали позицію авторів «Основних положень» та встановили, що мирові судді призначаються на підставі виборів, а судді загальних судових місць й усі інші чини суддівського відомства – урядом [10].

Нормативний зміст судової реформи 1864 р. був закріплений в судових статутах (Учреждение судебных установлений, Статут гражданского судопроизводства, Статут уголовного судопроизводства, Статут о наказаниях) [12].

У результаті було запроваджено систему незалежних судів, в яких засідали професійно підготовлені судді. Суди було відокремлено від адміністрації; також згідно з судовими статутами утворено загальний і формально рівний для всіх суд: суд мирової юстиції (мировий суддя – повітовий з'їзд мирових суддів – сенат) та загальні суди (окружні суди – судові палати – сенат). В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів [13, с. 702].

За свідченням видатного юриста і правознавця А. Коні, деякі судді XIX ст. мали «...унікальну вченість, велику жагу до пізнання», були чесними, авторитетними, досвідченими, самостійними в ухваленні рішень, відданими справі. Інші ж, навпаки, мали надзвичайно вузьке світосприйняття, формально й однобічно тлумачили закони, були бездушними й жорстокими у їх застосуванні [14, с. 269, 305].

Таким чином, період кінця XVIII – початку XX ст. позначився тим, що склад суддівського корпусу Російської імперії, до якої належала значна частина території України, був дуже неоднорідним за професійним рівнем.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отже, окреслений історичний етап характеризується інтенсивним розвитком ідей, теорій, пропозицій щодо безпосереднього конституційного закріплення правового статусу суддів, їх еволюцією. Важливе значення у конституційному закріпленні основ правового статусу суддів відіграла і судова реформа 1864 р., під час реалізації якої було закріплено і розвинено нову систему судоустрою та судочинства. Крім того, судова реформа 1864 р. наповнила новим змістом правовий статус суддів, зокрема щодо виборності та відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черкаський І. Ю. Судові реформи Гетьмана гр. К. Г. Розумовського / І. Ю. Черкаський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К. : Вид. Дім «Юридична книга», 2003. – С. 350–380.
2. История судебных учреждений России: Сб. обзоров и реф. / РАН ИНИОН; Рос. акад. правосудия; Редкол.: Пивоваров Ю. С. (гл. ред.) и др. – М., 2004. – 224 с.
3. Новиков В. Речь, сочиненная на случай собрания Калужского дворянства для выборов судей на 1786 год. – СПб., 1786. – 16 с.
4. Бочкарев В. Н. Дореформенный суд / В. Н. Бочкарев // Судебная реформа; под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. – М.: Объединение, 1915. – Т.1. – С. 205–241.
5. Дилтей Ф. Г. Исследование юридическое о принадлежащем для суда мест, о судебной власти, о должности судейской, о челобитной и доказательстве судебном / Ф. Г. Дильтей. – М.: Императ. Моск. ун-т, 1779. – 300 с. // Электронный ресурс : Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books>
6. Воропанов В. А. Особенности правового регулирования службы судебных чиновников в России первой половины XIX века / В. А. Воропанов // Юристъ-Правовед. – 2010. – № 5. – С. 62–66.
7. Министерство юстиции за сто лет 1802-1902: Исторический очерк. – СПб.: Сенат. тип., 1902. – 340 с. // Электронный ресурс : Режим доступа : <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/4732-rossiya-ministerstvo-yustitsii>
8. Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Право, 1997. – 464 с.
9. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж: Издательство Воронежского ун-та, 1989. – 185 с.
10. Основные положения преобразования судебной части в России. – Москва : Типография В. Готье, 1863. – 111 с. // Электронный ресурс : Режим доступа : <http://www.prlib.ru/History/Pages/Item.aspx?itemid=688>
11. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. – Ч. 3. – 2-е доп. изд. – С.-Пб.: Тип. 2 Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1867. – 620 с.
12. Учреждение судебных установлений: полное собрание законов Российской империи. – Собр. II – Т. XXXIX. – Отд. II № 41475.
13. Чехович В. А. Судова реформа 1864 року / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [гол. редкол. Ю. С. Шемшученка]. – К.: Українська енциклопедія, 2003 – Т. 5: П – С. – С. 702.
14. Кони А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 1 : Из записок судебного деятеля / А. Ф. Кони. – М., 1966. – С. 269, 305.